

Валерій ГРИЦЮК

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Володимир КИДОНЬ

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), volodimir4077@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3606-8061>

Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.056>

УДК: 355.4(430):(470+571)341.3«1937/1941»

Анотація. Мета розвідки полягає в науковій реконструкції міжнародної ситуації, геополітичної та військової стратегії Німеччини й СРСР у період, що передував розв'язанню війни між цими країнами. **Методологія дослідження** базується на теоретичних напрацюваннях провідних фахівців із військової історії, а також безпосередніх учасників військово-стратегічного планування, на засадах історизму, комплексного вивчення складних суспільно-політичних та воєнних явищ, сучасних прийомів наукового пошуку й понятійному апараті, яким послуговуються фахівці зі вказаної тематики. **Наукова новизна** визначається спробою формування авторської концепції підготовки протиборчих сторін до війни завдяки залученню радянських і німецьких історичних джерел різного походження, зіставленню різних візій (керівників та генералітету двох країн, військових теоретиків й аналітиків, істориків) на перебіг процесів у царині політики, економіки, військової справи між осінню 1939 та літом 1941 рр. **Висновки.** Наслідком передвоєнного зовнішньополітичного курсу Кремля стала його ізоляція, тоді коли Берлін одночасно зі створенням блоку союзників у 1939–1940 рр. підпорядкував собі економічні та людські ресурси значної частини Європи. Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні радянсько-німецької війни свідчить, що в основі стратегічного плану держав Осі щодо війни проти СРСР лежала ідея раптового й потужного першого удару з метою швидкого розгрому та знищення головних сил Червоної армії у смузі між кордоном і річками Західна Двіна, Дніпро з наступним стрімким просуванням углиб країни. Відповідно до задуму військово-політичного керівництва Третього Райху, південний або український напрямок у початковий період війни був важливим, але не головним. Основні сили Червоної армії зосереджувались на заході країни й не викликає сумнівів те, що вони готувалися до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали в тому, що після відбиття наступу противника ворог мав бути розгромлений під час стратегічного наступу Червоної армії на чужій території «малою кров'ю». На відміну від потенційного супротивника радянське керівництво вважало південно-західний напрямок головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання. Основні зусилля генерального штабу спрямовувалися на розробку тільки одного варіанту дій військ із початком війни, а саме наступального, хоча й цей

план до кінця відпрацьований не був. Що стосується іншого, оборонного, варіанта, то про його розробку питання навіть не ставилося. Підготовлений перед війною «План оборони державного кордону 1941 р.» став не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття відмобілізування й розгортання радянських збройних сил. Найбільш серйозним і важким уроком перших днів війни стало запізнення заходів щодо приведення військ у бойову готовність. Війська армії прикриття, особливо перші ешелони, не були вчасно виведені з районів дислокації та розгорнуті на передбачених рубежах оборони. Їх висування в умовах бойових дій, що почалися, супроводжувалося невинувато великими втратами. Неготовність військ прикордонних округів до відбиття потужних ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила невігідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

Ключові слова: німецько-радянська війна, вісь Рим – Берлін – Токіо, бліцкриг, доктрина наступальної війни, стратегічне планування, відмобілізування, розгортання військ, театр воєнних дій, Україна.

Між 1937 і першою половиною 1941 рр. людська цивілізація жила в умовах переростання локальних та регіональних війн у світову бійню. До початку війни в Європі на Далекому Сході жертвами агресивних дій Японії стали майже 20 млн осіб. Італійська армія вела бойові дії на Африканському континенті. Після «Золотого вересня» 1939 р. Радянський Союз розв'язав війну проти Фінляндії, згодом відібрав у Румунії Північну Буковину та Південну Бессарабію, а також поглинув країни Балтії. Тим часом Німеччина захопила територію Данії, Нідерландів, Норвегії, Бельгії, Франції площею 980 тис. кв. км, де мешкало 66,3 млн населення. Вісь Рим – Берлін – Токіо спиралася на підтримку Болгарії, Словаччини, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, що перетворило її на силу, котра виразно домінувала у світі. Після поразки Франції в Німеччині залишався єдиний серйозний супротивник у Західній Європі – Великобританія. Оволодівши матеріальними і людськими ресурсами захоплених країн, Німеччина значно посилила свій військово-економічний потенціал.

Незважаючи на ідеологічні та політичні чинники, що підживлювали передвоєнну конфронтацію між Великобританією та СРСР, прем'єр-міністр В.Черчилль чітко усвідомлював перспективи війни проти нацистів наодинці, тому шукав шляхи порозуміння. Через 20 днів після нападу німецьких військ на Радянський Союз – 12 липня 1941 р. – було підписано англо-радянську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Адміністрація США проводила політику ізоляціонізму й дистанціювання від втручання в європейські справи, хоча Вашингтон демонстрував готовність захищати свої інтереси в Тихоокеанському регіоні. В американсько-радянських відносинах вирішальним чинником стало укладання у квітні 1941 р. договору про ненапад СРСР з Японією, що спричинило різко негативну реакцію в політичних колах США. Те, що для Кремля видавалося логічним і диктувалося прагненням уникнути війни на два фронти (проти потенційних супротивників – Німеччини і Японії), у Білому домі сприймалося як загроза та необхідність виробляти нову політичну платформу у відносинах із Радянським Союзом. У зв'язку з цим посилювався тиск Держдепартаменту і правого крила політикуму та військових на Ф.Д.Рузвельта, який оцінював ситуацію тверезо й далекоглядно та одразу після нападу Німеччини на СРСР зрозумів, що без консолідації зусиль великих держав протистояти блоку Рим – Берлін – Токіо буде вкрай складно. Тим часом Держдеп підготував меморандум «Політика щодо Радянського Союзу на випадок війни між Радянським Союзом та Німеччиною», в якому містилися перестороги стосовно сприяння та підтримки Москви. На той момент США не перебували у стані війни з жодною державою і значна частина політиків надалі прагнули уникати втягування країни у воєнне протистояння¹.

¹ Москва – Вашингтон: політика і дипломатія Кремля, 1921–1941: Сб. док. в 3 т. – Т.1: 1921–1928 / Отв. ред. Г.Н.Севостьянов. – Москва, 2009. – С.719–720.

Тим часом СРСР, незважаючи на солідні територіальні прирощення, фактично опинився в ізоляції, що непокоїло Кремль і змушувало його вести інтенсивний пошук засобів протидії негативним чинникам та потенційним загрозам.

Таким чином прагнення досягнути своїх цілей військовими засобами засвідчило багато європейських та інших держав, що перетворювало міжнародну ситуацію у складний конгломерат антагонізмів з багатополярними ядрами впливів. Усе йшло до того, що західноєвропейська увертюра є лише прелюдією значно більшого за масштабами протистояння. І її партитура писалася практично одночасно у кількох столицях. Цілком закономірно, що здобувши ініціативу на міжнародній арені, лідери Третього Райху вирішили її розвивати прискореними темпами у напрямі, що вважався життєво важливим. Східна військово-політична стратегія Берліна швидко набула нових, чітких обрисів у формі підготовки до війни з СРСР. Попри існування договору про ненапад з Німеччиною, у Кремлі чітко усвідомлювали небезпеку, пов'язану з агресивним курсом А.Гітлера, тому також здійснювали активні військові приготування.

Незважаючи на різну мотивацію і пропагандистську риторичку, як Берлін, так і Москва всіляко прагнули показати світу свою військово-економічну могутність та готовність досягати власних цілей завдяки застосуванню зброї.

У радянську епоху плани сторін і стратегічне розгортання напередодні війни аналізувалися в основному військовими істориками та представниками інших військових наук. Роботи не пропагандистського, а дійсно аналітичного змісту, у цей час мали, як правило, закритий характер і призначалися для підготовки вищого командного складу збройних сил, що здійснювалася у військових академіях. Саме тому фундаментальні воєнно-теоретичні та воєнно-історичні дослідження ще довго після завершення війни залишалися недоступними не тільки широкому колу читачів, а й професійним історикам.

Тим часом стратегія, оперативне мистецтво і тактика у Другій світовій війні набули значного розвитку та мали суттєвий вплив на подальшу еволюцію воєнного мистецтва. Ще у період війни перед воєнною та воєнно-історичною наукою різних держав постало завдання акумуляції, систематизації та осмислення отриманого бойового досвіду. У повоєнні роки над вирішенням цієї проблеми активно працювали науковці СРСР, США, Великобританії та інших країн. До цієї роботи долучили також полонених німецьких генералів, для яких у Сполучених Штатах Америки і Радянському Союзі створили відповідні умови. Це було необхідно для вироблення адекватних узагальнень і висновків, урахування визначальних тенденцій та уроків війни у повоєнному будівництві збройних сил, з метою систематичного якісного підвищення їхньої боєздатності, всебічного розвитку воєнного мистецтва, створення нових зразків озброєння та військової техніки. Наслідком цих кроків стала поява ґрунтовних праць, а також щоденників та мемуарів представників німецького генералітету, що й дотепер не втратили своєї актуальності². У 1954 р. у Західній Німеччині вийшла у світ праця колишнього генерал-майора вермахту Б.Мюллера-Гілленбранда³. Особливу увагу автор приділив питанням комплектування армії, змінам організаційних форм і системи військового управління, стану військового потенціалу і військової економіки Німеччини. Багато дослідників при аналізі втрат Німеччини в роки Другої світової війни як

² Бок Ф.Я стоял у ворот Москвы: Военные дневники 1941–1945. – Москва, 2006; Гальдер Ф. Военный дневник: В 3 т. – Москва, 1971; Гот Г. Танковые операции. – Смоленск, 1999; Гудериан Г. Танки – вперед. – Москва, 1957; Езо же. Воспоминания солдата. – Ростов-на-Дону, 1998; Кессельринг А. Люфтваффе: триумф и поражение: Воспоминания фельдмаршала Третьего рейха: 1933–1947. – Москва, 2003; Манштейн Э. Утерянные победы. – Москва, 2002; Меллентин Ф.В. Танковые сражения (1939–1945): Боевое применение танков во Второй мировой войне. – Санкт-Петербург, 1998; Миддельдорф Э. Тактика в русской кампании. – Москва, 1958; Рендулич Л. Управление войсками. – Москва, 1974; Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – Москва, 1956 та ін.

³ Див.: Мюллер-Гилленбранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг.: Справочник – Москва, 2002.

основне джерело використовують саме цю книгу. Певну інформацію зі вказаної теми мають щоденникові записи, а також зафіксовані промови лідерів Третього Райху⁴.

Рішення про підготовку аналітичних праць з проблематики воєнного мистецтва, залучення до роботи над ними теоретиків та практиків військової справи, воєнних істориків ухвалювалися на найвищому державному рівні. Одним з таких документів стала, зокрема, постанова уряду СРСР №664 від 26 березня 1946 р. Колективи, до складу яких увійшли провідні фахівці усіх галузей військового знання, підготували фундаментальні наукові праці з теорії та історії воєнного мистецтва, однак вони залишалися недоступними широкому колу дослідників. Іманентною властивістю цих видань стало те, що у них значно масштабніше, ніж у публікаціях загального характеру, відображалася реальна історична дійсність, аналізувалися причини об'єктивних й суб'єктивних труднощів і прорахунків, надавалися практичні рекомендації щодо їх уникнення та недопущення в майбутньому. Одну з перших робіт цього напрямку підготував упродовж 1958–1961 рр. великий колектив військових практиків, теоретиків і воєнних істориків під керівництвом С.Платонова⁵. На рубежі 1950–1960-х рр. вийшла у світ чотиритомна аналітична праця з операцій «Великої Вітчизняної війни»⁶. В оцифрованому варіанті вона стала доступною широкому загалу тільки 2020 р. Тут ретельно проаналізовано стратегічні та фронтові операції радянських військ на території України, способи ведення збройної боротьби, досліджено питання визначення напрямків головних ударів, підготовки й ведення наступу, вибору форм операцій, застосування видів збройних сил і родів військ, досягнення раптовості, ефективності воєнних дій, системи стратегічного керівництва та взаємодії, усебічного забезпечення.

Важливі інформаційно-аналітичні матеріали стосовно оперативно-стратегічних задумів сторін на українському напрямку містяться у праці М.Грецова⁷. Особливий інтерес викликає книга М.Захарова⁸. Попри свій мемуарний статус, вона містить цінні спостереження й аналітичні оцінки, що відображають реальну картину подій напередодні війни, неупереджені висновки та узагальнення.

Загалом же радянська військова мемуаристика перенасичена ідеологічними нашаруваннями, а також дуже препарована цензурою, тому фактично є такою, що майже цілком віддзеркалює тогочасні офіційні погляди на війну⁹. Та все ж для уважного дослідника і вона містить чимало деталей, важливих для реконструкції загального перебігу подій.

Грунтовне видання, підготовлене 1992 р. під егідою генерального штабу Об'єднаних збройних сил СНД, також було «грифованим»¹⁰. Книга містить порівняльний аналіз підготовки до німецько-радянської війни обох сторін. Однак у цій праці використано аналітичні напрацювання військових істориків і фактологічний матеріал, акумульований у таємній літературі 1950–1960-х рр. Крім того, він обрамлений деякими ідеологічними рудиментами, що видається зайвим для дослідження такого змісту.

⁴ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993; Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи: Из его наследия, изданного Аннелиз фон Риббентроп. – Москва, 1996; Аганов А.Б. Дневники Й.Гейбельса: Прелюдия «Барбароссы». – Москва, 2002.

⁵ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – 984 с.

⁶ Операции советских вооружённых сил в Великой Отечественной войне: 1941–1945 гг.: В 4 т. – Москва, 1958–1959.

⁷ Грецов М.Д. На Юго-Западном направлении (июнь – ноябрь 1941 г.): В 2 т. – Москва, 1965. – 398 с.

⁸ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. – Москва, 1968.

⁹ Баграмян И.Х. Так начиналась война. – Москва, 1971; Бирюзов С.С. Когда гремели пушки. – Москва, 1962; Василевский А.М. Дело всей жизни: В 2 кн. – Москва, 1990; Еременко А.И. В начале войны. – Москва, 1965; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2002; Катухов М.Е. На острие главного удара. – Москва, 1974; Конев И.С. Записки командующего фронтом. – Москва, 2000; Лелюшенко Д.Д. Москва – Сталинград – Берлин – Прага. – Москва, 1985; Мерццов К.А. На службе народу. – Москва, 1988; Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. – Кн.1. – Москва, 1975; Попель Н.К. В тяжкую пору. – Москва, 1959; Рокоссовский К.К. Солдатский долг. – Москва, 1997; Ротмистров П.А. Сталинская гвардия. – Москва, 1984; Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть: В 4 кн. – Кн.1. – Москва, 1999 та ін.

¹⁰ 1941 год – уроки и выводы. – Москва, 1992. – С.179.

Упродовж двох десятиліть з'явилася велика кількість праць, автори яких просунулися далеко вперед у розумінні справжньої ситуації напередодні нападу Німеччини на СРСР та поясненні причин катастрофічних невдач радянських збройних сил у 1941 р.¹¹ Із приводу викладених В.Суворовим візій розгорнулася безпрецедентно гострі суперечки у науковому середовищі, свідченням чого можна вважати велику кількість праць, автори яких обстоювали різні позиції¹². Своєрідним проміжним результатом полеміки став вихід збірки статей російських дослідників цієї проблематики¹³.

У працях західних істориків також існують розбіжності в оцінці міжнародної ситуації наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр., дій німецького та радянського військово-політичного керівництва у 1940 – першій половині 1941 рр.¹⁴ У США вказана тематика опрацьовується, зокрема, фахівцями Відділу вивчення зарубіжного військового досвіду армії Сполучених Штатів Америки (Лівенворт, штат Канзас)¹⁵. Один із провідних спеціалістів цієї установи Д.Гланц вважається авторитетним експертом у проблематиці Другої світової війни. У його великому доробку – кілька праць, присвячених початковому періоду війни між Німеччиною та Радянським Союзом, а також низка історіографічних статей, в яких він аналізує особливості радянської історіографії¹⁶.

Різні аспекти теми досліджувалися у публікаціях авторів цієї статті¹⁷. Однак в українській історіографії повноцінної дискусії в руслі означеної проблематики не відбулося. Основною причиною такої «інертності» можна вважати насамперед

¹¹ *Анфілов В.А.* Дорога к трагедии сорок первого года. – Москва, 1997; *Вишнев О.В.* Накануне 22 июня 1941 г.: Документальные очерки. – Москва, 2001; *Киличенко А.* Краткий курс Великой Отечественной войны. – Москва, 2008; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина. – Москва, 2000; *Невежин В.А.* Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии «священных боёв», 1939–1941 гг. – Москва, 1997; *Его же.* «Если завтра в поход...»: Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х гг. – Москва, 2007; *Шубин А.В.* Мир на краю бездны: От глобального кризиса к мировой войне: 1929–1941 гг. – Москва, 2004; *Соколов Б.В.* Тайны Второй мировой. – Москва, 2001; *Салонин М.* 22 июня: Анатолия катастрофы. – Москва, 2009; *Савин В.* Разгадка 1941: причины катастрофы. – Москва, 2010.

¹² *Wehner M.* Der letzte Sovietmythos: Ein russischer historikerstreit: Die Debatte über Stalins Angriffsplan 1941 // *Frankfurter Allgemeine Zeitung.* – 1996. – Seite №6 / Mittwoch, 10. April, №84; *Война и политика, 1939–1941 / Отв. ред. А.О.Чубарьян, Г.Городецкий.* – Москва, 2001; *Вторая мировая война: Дискуссион. Основные тенденции. Результаты исследований.* – Москва, 1996; *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия / Под ред. Г.А.Бордогова.* – Москва, 1995; *Другая война: 1939–1945 / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева.* – Москва, 1996; *Мельтюхов М.И.* Канун Великой Отечественной войны: дискуссия продолжается. – Москва, 1999; *Невежин В.А.* Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 г. (по итогам «незапланированной дискуссии» российских историков) // *Отечественная история.* – 1999. – №5. – С.108–120; *Его же.* СССР накануне войны с Германией (май – июнь 1941 г.): новейшие дискуссии по проблеме в российской историографии // *Сторінки воєнної історії України.* – Вип.7. – К., 2003. – С.99–05; *Бобылев П.Н.* Точку в дискуссии ставить рано: К вопросу о планировании в Генеральном штабе РККА возможной войны с Германией в 1940–1941 гг. // *Отечественная история.* – 2000. – №1. – С.41–64; *Короленько А.В.* Накануне: продолжение дискуссии о событиях предвоенной поры // *Там же.* – 2004. – №3. – С.169–176.

¹³ *Исаев А., Солонин М., Суворов В., Мухин Ю., Барятинский М., Мельтюхов М., Морозов М., Лопуховский Л., Пыхалов И., Кавалерчик Б., Бешанов В., Гончаров В., Осокин А., Хмельницкий Д., Буровский А., Шубин А., Морозов А.* 1941: Великая Отечественная Катастрофа. – Москва, 2009.

¹⁴ *Vonwetsch B.* Nochmals zu Stalins Rede am 5. Mai 1941: Quellenkritisch-historiographische Bemerkungen // *Osteuropa: Zeitschrift fuer Gegenwartsfragen des Ostens.* – 1992. – №6. – S.536–542; *Городецкий Г.И.* Міф «Криголама»: Напередодні війни // *Український історичний журнал.* – 1995. – №3. – С.128–141; *Городецкий Г.* Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз. – Москва, 1999; *Hoffmann J.* Stalin's War of Extermination 1941–1945: Planning, Realization and Documentation. – Capshaw, 2001; *Гофман И.* Сталинская война на уничтожение (1941–1945 гг.): Планирование, осуществление, документы. – Москва, 2006; *Раак Р.Ч.* Источник из высших кругов Коминтерна о планах Сталина, связанных со Второй мировой войной // *Отечественная история.* – 1996. – №3. – С.34–56; *Dębski S.* Syndrom wojny zaczepnej w sowieckiej propagandzie 1939–1941 // *Arcana.* – 1998. – №23(5). – S.98–123.

¹⁵ *Fugate B.* Operation Barbarossa. – San Francisco, 1984; *Ziemke E.F.* Stalin as a Strategist, 1940–1941 // *Military Affairs.* – XLVII (December 1983). – P.173–180; *Kipp J.W.* Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War: Military History and Airland Battle // *The Journal of Soviet Military Studies.* – Vol.1, 1988 – Iss.2. – P.188–212.

¹⁶ *Glanz D.M.* The Initial Period of War on the Eastern Front, 22 June – August 1941: Proceedings of the Fourth Art of War Symposium. – Garmisch, 1987; *Idem.* Operation Barbarossa: Hitler's Invasion of Russia 1941 // *The History Press,* 2001; *Гланц Д.* Колосс поверженный: Красная армия в 1941 г. – Москва, 2008; *Его же.* Крах плана «Барбаросса»: Сорванный блицкриг. – Т.ІІ. – Москва, 2015 та ін.

¹⁷ *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – К., 2010. – 150 с.; *Його ж.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси.* – Кн.1. – К., 2010. – С.208–302; *Грицюк В., Лисенко О.* До і після червня 1941-го... // *Віче.* – 2016, червень. – №11. – С.52–56.

ускладнений доступ до відповідних архівних масивів, штучного утримання російських архівних установ від їхнього розсекречення та надання усім без винятку дослідникам. Далися взнаки також тривала ізоляція і надто повільна інтеграція вітчизняних істориків у європейський та світовий науковий процес, дефіцит фахівців військової історії належного рівня. Та все ж поступово в Україні заповнюється й це тематичне поле.

В історіографічній статті білоруського дослідника С.Новикова¹⁸ на підставі аналізу спільної праці істориків України, Білорусі та Росії «1941 год: Страна в огне» констатується практично незмінна з радянських часів позиція офіційної російської історіографії у зазначеному тематичному сегменті, а також помітні концептуальні новації білоруських та українських вчених.

Сучасний стан розробки вказаної теми дає підстави для формування узагальненого погляду на військово-політичну ситуацію напередодні нападу Німеччини на СРСР. Аби зрозуміти, чому хід подій на німецько-радянському фронті розвивався саме так, як це сталося у 1941 р., важливо проаналізувати, так би мовити, «стартові позиції» сторін. Ця процедура дає можливість вийти на ширші асоціації й осмислення перебігу бойових дій надалі.

У другій половині 1940 р. стратегічне керівництво Німеччини та СРСР майже одночасно прийшло до рішень на розв'язання міждержавних політичних проблем шляхом збройної боротьби. Початок безпосередньої підготовки до війни здійснювався за такими напрямками: ухвалення військово-політичних рішень та зовнішньо-політичне забезпечення майбутніх військових акцій; розробка задумів і стратегічне планування воєнних дій початкового періоду війни; мобілізаційне та оперативно-стратегічне розгортання збройних сил, підготовка військ, штабів і театрів воєнних дій; реалізація комплексу заходів із переведення економіки країн на воєнний стан; агітаційно-пропагандистський супровід підготовки до війни.

Ухвалення військово-політичних рішень, розробка задумів і стратегічне планування. План «Барбаросса» та український напрямок у ньому

Підготовка Німеччини до війни з СРСР як найважливішого етапу програми завоювання панівного становища на Європейському континенті розпочалася влітку 1940 р. Україна потенційно розглядалась як один із найважливіших сировинно-аграрних придатків Третього Райху і в перспективі мала бути включена до «великонімецького простору».

Аби проілюструвати визначальні рації, якими керувалися нацистські вожді, наведемо дві цитати з виступів і творів А.Гітлера: «Ми закінчуємо, нарешті, з колоніальною і торгівельною політикою довоєнного часу та переходимо до територіальної політики майбутнього. Коли ми сьогодні говоримо в Європі про нові землі, ми можемо в першу чергу думати тільки про Росію й підлеглі їй прикордонні держави»¹⁹. А в розмові з комісаром Ліги Націй Я.Буркгардом фюрер заявив: «Мені потрібна Україна, щоби нас знову не заморили голодом, як в останній війні»²⁰.

У першій половині червня 1940 р. А.Гітлер мав кілька зустрічей із начальником ОКВ генерал-фельдмаршалом В.Кайтелем та начальником штабу оперативного керівництва збройними силами генерал-полковником А.Йодлем, під час яких уперше конкретно обговорювалися можливості війни проти СРСР. В.Кайтель переконував фюрера в передчасності зіткнення, однак той виявився непохитним у власних намірах. У своїх мемуарах,

¹⁸ Новиков С. Боевые действия Красной армии летом 1941 г. в отражении национальных историографий и в контексте источниковедения // Сторінки воєнної історії України. – Вип.20. – К., 2018. – С.120–152.

¹⁹ Война Германии против Советского Союза: 1941–1945: Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / Под ред. Р.Рюрупа. – Берлин, 1992. – С.23.

²⁰ Там же. – С.32.

написаних незадовго до страти, він зазначав, що А.Гітлер глибоко помилявся в оцінці радянського потенціалу, адже «російські танкові сили настільки переважали нас якісно, що ми так ніколи і не змогли наздогнати їх». Німецький воєначальник категорично заперечував, що «за винятком кількох штабних розробок, проведених оперативним штабом ОКВ і генеральним штабом сухопутних сил, велися будь-які приготування до війни з Росією до грудня 1940 р., не рахуючи тих наказів поліпшити залізниці і станції на території Польщі, щоби вони могли швидше перекинути війська до східних кордонів Райху»²¹.

21 липня 1940 р. А.Гітлер розпорядився розпочати підготовку плану кампанії проти СРСР. Наступного дня генерал-фельдмаршал В. фон Браухіч наказав начальникові генерального штабу сухопутних військ генерал-полковникові Ф.Гальдеру опрацювати різні аспекти, пов'язані з майбутньою східною кампанією²².

Основні стратегічні ідеї війни проти СРСР А.Гітлер висловив на нараді керівних діячів Німеччини в Бергтофі 31 липня 1940 р. На підставі цих указівок проекти планів війни одночасно готувалися у штабі оперативного керівництва верховного командування, генеральному штабі сухопутних військ, а також оперативними групами під керівництвом генералів Е.Маркса й Г.Зондерштерна. Стрижневими конструкціями цих підходів слугували такі імперативи: війни мають бути «тотальними», кампанії – «блискавичними», а операції – стрімкими та рішучими. Основною формою операцій стратегічного й оперативного рівня вважалися глибокі наступальні дії з оточення і знищення великих угруповань противника, а основними способами їх проведення – стрімке просування ударних угруповань танкових та моторизованих військ на напрямках, що сходяться, і подальше знищення оточеного противника піхотними з'єднаннями.

29 жовтня 1940 р. генерал-майор Ф.Паулюс, який з вересня відповідав за планування у штабі ОКГ, подав Ф.Гальдеру пам'ятну записку «Про основний задум операції проти Росії». У документі наголошувалося на перевагах вермахту над РСЧА в досвіді ведення блискавичної і маневреної війни, факторі раптовості, а також необхідності створювати розриви у розташуваннях противника на вирішальних напрямках, оточувати і знищувати ворожі угруповання.

5 грудня Ф.Гальдер доповів А.Гітлеру про ідею створення трьох груп армій, головна з яких мала концентруватися на варшавсько-московському напрямку²³. В основу остаточного варіанту плану («план Фріц»), підписаного фюрером 18 грудня 1940 р. у вигляді директиви №21, лягли пропозиції головного командування сухопутних військ і штабу оперативного керівництва верховного командування, доведені до відома А.Гітлера на нараді 5 грудня генералом Ф.Гальдером. Із трьох груп армій, призначених для ведення війни, північна спрямовувалася на Ленінград, центральна – через Мінськ на Смоленськ і південна – на Київ²⁴. Директива №21 стала головним документом задуму війни проти СРСР, відомого як «план Барбаросса». У ній збройним силам Третього Райху ставилося завдання перемогти Радянський Союз в одній швидкоплинній кампанії. З цією метою основні сили радянської сухопутної армії, дислоковані в західній частині СРСР, передбачалося знищити завдяки рішучим операціям із глибоким просуванням танкових з'єднань і оточенням великих угруповань військ, що унеможливили організоване відведення боєздатних радянських частин углиб країни. Надалі, швидко переслідуючи противника, гітлерівські війська повинні були досягти лінії, звідки радянська авіація не могла б робити нальоти на Німеччину. Кінцевою метою кампанії визначався вихід на лінію Волга – Архангельськ і

²¹ Кейтель В. Мемуари фельдмаршала: Победы и поражения вермахта: 1938–1945. – Москва, 2004. – С.141–146.

²² Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939–1942 гг. – Т.2: От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.7 1940 – 21.6 1941). – Москва, 1969. – С.58–62.

²³ Там же. – Т.2. – С.278, 282.

²⁴ Barbarossa-Plan: Eine Sammlung von Dokumenten über die Vorbereitung der Nazi-Wehrmacht für Aggression gegen die UdSSR. – Berlin, 1970. – S.121–126.

забезпечення для німецької авіації можливостей досягати цілей на Уралі. Головні зусилля сухопутних військ зосереджувалися на північ від Прип'ятських боліт (на фронті 830 км), де планувалося застосування двох груп армій з концентрацією основних зусиль на фронті групи армій «Центр», яка мала розвинути наступ у напрямку Мінськ – Москва. Завдання групи армій «Південь», що наступала на південь від Прип'ятських боліт на фронті 1250 км, полягало в тому, щоби потужними ударами знищити радянські війська у Правобережній Україні. Головний удар завдавався з району Любліна в напрямку Києва. Другий охоплюючий удар планувався з території Румунії. У рамках подальшого переслідування залишків Червоної армії територією України слід було швидко зайняти Донецький басейн.

Майбутня війна у планах радянського військового керівництва

Підписані 23 серпня 1939 р. договори про ненапад і 28 вересня – про дружбу й кордон між СРСР та Німеччиною сприймалися у Кремлі як відтермінування війни. У другій половині 1940 р. у зв'язку з поразкою Франції й окупацією німецькими військами майже всієї Західної Європи загроза для Радянського Союзу різко зростає. Це спонукало до проведення низки термінових заходів у руслі підготовки країни та збройних сил до можливої війни. За цих обставин вище військово-політичне керівництво дедалі виразніше постулювало доктрину наступальних дій, що виводило на периферію зважені уявлення про співвідношення оборони й наступу.

Американський військовий історик Дж.В.Кіпп у своїй статті²⁵ звертається до міжвоєнного етапу розвитку радянського воєнного мистецтва, зокрема теоретичних напрацювань М.Тухачевського, В.Триандафілова, А.Старуніна, Г.Іссерсона, Б.Бельяновського, П.Кислякова, В.Юсова та інших фахівців. На переконання автора, радянська військова доктрина особливо підкреслювала інтенсивні дії впродовж початкового періоду війни, та все ж трактувала їх як «дії сил прикриття», в яких виокремлювалися перший стратегічний ешелон, призначений для руйнування ворожого розгортання, а також одночасний захист розгортання під час зупинок першого стратегічного ешелону та забезпечення часу для мобілізації, концентрації і розгортання другого стратегічного ешелону.

В.Триандафілов, наприклад, наполягав на використанні механізованих сил та авіації в цьому процесі й оперував такими поняттями, як «ширина фронту», «глибина», «час виконання» з одночасним встановленням норм і концентрації для кожної фази операції²⁶. Відкидаючи ідею «швидкого вирішення», радянські теоретики обстоювали «тотальну милітаризацію» держави та суспільства для ведення системної війни, перемога у якій сприяла би розгортанню соціалістичних революцій в інших країнах²⁷. У руслі теорії глибоких операцій популяризувалася ідея спротиву та необхідність оперативних пауз²⁸. Ця теорія знайшла втілення в Тимчасовому польовому статуті 1936 р. у трьох акцентованих позиціях: раптовість, уведення в оману противника, прихованість із метою формування передумов для успіху.

Під час репресій було знищено значну частину теоретиків військової справи, що згубно позначилося на розвитку воєнного мистецтва й адаптації воєнної доктрини СРСР до тогочасних реалій. Фактично радянський генералітет став заручником політичного рішення керівництва держави, що принципово наполягало на підготовці збройних сил майже винятково до наступальних операцій.

²⁵ Кіпп Дж. *В. Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War: Military History and Airland Battle.* – P.188–212

²⁶ Триандафілов В.К. *Характер операций современных армий.* – Москва, 1936.

²⁷ Тухачевский М.Н. *К вопросу о современной стратегии // Война и военное искусство в свете исторического материализма.* – Москва, 1927. – С.127.

²⁸ Иссерсон Г. *Оперативные перспективы будущего (В порядке обсуждения) // Военная мысль.* – 1938. – №8. – С.14–19. Див. також: Ziemke E. *The Soviet Theory of Deep Operations // Parameters.* – Vol.XIII, №2 (June 1983). – P.2333.

Упродовж вересня 1940 – травня 1941 рр. у генеральному штабі розроблялися нові плани стратегічного розгортання збройних сил на випадок війни²⁹. 18 вересня 1940 р. до ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів надійшли «Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на заході і сході на 1940–1941 рр.», підписані наркомом оборони маршалом С.Тимошенком і начальником генштабу генералом армії К.Мерецковим. Найімовірнішими противниками позиціонувалися: на заході – Німеччина, на сході – Японія. Висловлювалося передбачення, що збройне зіткнення на заході може втягнути у війну на боці Німеччини також Румунію, Угорщину, Фінляндію й Італію³⁰. Оцінюючи ймовірні плани противника, автори документа підкреслювали, що генштаб перевіреної інформації з цього питання не мав. Оцінка планів противника ґрунтувалася на припущеннях. Пропонувалося основним вважати фронт уздовж західних кордонів СРСР, де мали зосереджуватися головні сили Червоної армії. Уважалося, що головний удар противника буде завдано зі Східної Пруссії в напрямку на Мінськ. Одночасно з головним прогнозувався удар із району Хелм, Томашув, Ярослав на Дубно, Броди з метою виходу в тил львівському угрупованню радянських військ й оволодіння Західною Україною. На півдні очікувався перехід у наступ румунської армії, підтриманої німецькими дивізіями на жмеринському напрямку. Одночасно не виключався й інший варіант – завдання головного удару з району Сідлець, Люблін на Київ, а допоміжного – зі Східної Пруссії. Перший варіант передбачав розгортання основних сил Червоної армії на південь від Бреста, щоб відбити наступ ворога, а потім потужним ударом у напрямку на Люблін та Краків і далі на Бреслау відрізати Німеччину від балканських країн, позбавити її економічних баз і вплинути на держави цього регіону стосовно їх участі у війні. 5 жовтня 1940 р. документ обговорювався з керівництвом партії й уряду. Нарком оборони отримав рекомендації, відповідно до яких він і начальник генштабу 14 жовтня подали до ЦК ВКП(б) допрацьовані пропозиції, в яких вказувалося: «На заході основне угруповання мати у складі Південно-Західного фронту». Розробку плану війни з Німеччиною передбачалося закінчити до 1 травня 1941 р.³¹ Поблизу західних кордонів СРСР планувалося розгортання чотирьох фронтів: Північного, Північно-Західного, Західного, Південно-Західного, на формування управлінь яких виділявся основний склад штабів Ленінградського, Прибалтійського особливого, Західного особливого й Київського особливого військових округів. Штаб Одеського військового округу виділяв зі свого складу управління 9-ї армії, що входила до складу Південно-Західного фронту.

Надалі ці положення неодноразово уточнювалися, зокрема в розроблених у травні 1941 р. О.Василевським і М.Ватутіним «Міркуваннях щодо плану стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною і її союзниками». Усі основні документи того часу передбачали підготовку Червоної армії до ведення наступальних дій відразу після нападу противника. Ворог мав бути розбитий на чужій території й «малою кров'ю». Основним видом воєнних дій уважався стратегічний наступ, що складався з фронтових наступальних операцій. Вони могли розгортатися на фронті до 300 км і у глибину до 250 км із темпом наступу 10–15 км на добу³². Особливістю планування стало те, що питання стратегічної оборони не розглядалося навіть теоретично.

Важливими документами, що встановлювали порядок підготовки та застосування радянських збройних сил у війні з державами Осі на заході, стали: план прикриття мобілізації, зосередження і розгортання збройних сил на випадок війни та план мобілізації. Перший із них – «План оборони державного кордону 1941 р.» – генеральний штаб розробив із великим запізненням і лише на початку травня 1941 р. він був

²⁹ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. – С.69–85.

³⁰ Там же. – С.85–101.

³¹ Там же. – С.101.

³² Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. – Т.1. – Москва, 1962. – С.103–161.

доведений наркомом оборони до командувачів військ округів (Київського особливо-го – 5 травня, Одеського – 6 травня). Їм було наказано до 25 травня опрацювати нові плани оборони державного кордону і протиповітряної оборони.

В основу активної оборони на початковій фазі війни пропонувалося покласти надійне утримання укріпрайонів і польових укріплень уздовж державного кордону. На підставі директив НКО в генеральному штабі й у штабах військових округів і флотів були розроблялися плани прикриття округів і флотів, однак їхня розробка закінчилася лише незадовго до війни. Плани прикриття округів були отримані генштабом 10–20 червня 1941 р. і наркомом оборони затверджені не були.

«План оборони державного кордону 1941 р.» виходив з характеру і ємності театрив воєнних дій, умов ведення збройної боротьби на кожному з них, сил противника, що могли бути розгорнуті на тому чи іншому ТВД, а також наявності радянських військ, зосереджених у прикордонних округах і флотах. За планом прикриття в КОВО на фронті 800 км розгорталися 5-та, 6-та, 26-та, 12-та армії. У резерв округу виділялися 31-й, 36-й, 37-й, 7-й, 55-й стрілецькі, 5-й кавалерійський, 9-й, 19-й, 15-й, 24-й механізовані корпуси. У безпосередньому підпорядкуванні округу планувалося мати 4 авіаційні дивізії, ще 8 авіадивізій повинні були прибути в перші три дні мобілізації.

Одеський військовий округ для оборони державного кордону від Липкан до гирла Дунаю, а також узбережжя Чорного моря до Одеси включно на ділянці загальною довжиною до 650 км розгортав 35-й і 14-й стрілецькі корпуси і 9-ту кавалерійську дивізію 2-го кавкорпусу (загалом 6 дивізій). Для оборони Криму призначався 9-й стрілецький корпус, що мав 2 стрілецькі й 1 кавалерійську дивізії. 18-й механізований, 2-й кавалерійський корпуси (1 кавалерійська дивізія), 116-ту і 150-ту стрілецькі дивізії планувалося використовувати для завдання ударів у смугах дій 35-го і 14-го корпусів. У резерві командувача округу залишалася управління 48-го стрілецького корпусу і 74-та стрілецька дивізія. Узбережжя Чорного моря від Одеси до Керченської протоки війська округу повинні були обороняти разом із Чорноморським флотом, зокрема його Одеською і Севастопольською військово-морськими базами, Очаківським та Керченським секторами берегової оборони.

Усі ці війська на території УРСР становили перший стратегічний ешелон, призначений для відбиття удару противника, прикриття відмобілізування й розгортання радянських збройних сил.

Оперативне шиккування військ на території республіки підпорядковувалося завданням переходу в наступ, який повинен був розпочатись відразу після відбиття удару противника. Дуже сильне угруповання зосереджувалося у львівському виступі, натомість його фланги не були належним чином забезпечені. Передбачалося, що львівський виступ мав відіграти велике значення для завдання потужних ударів по противнику й організації наступу радянських військ.

У той час, коли розроблявся план прикриття, противник уже завершував стратегічне зосередження поблизу кордонів СРСР й інформація про це надходила як у штаби округів, так і в генеральний штаб. Проте можливість раптових дій ворога у планах не враховувалася. Недосконалість «Плану оборони державного кордону 1941 р.» відзначалася вже у процесі його розробки й деякі командувачі округів зверталися до наркомату оборони зі своїми пропозиціями. Так, військова рада Одеського округу у доповіді від 20 червня 1941 р.³³ наголошувала, що противник у смузі округу вже до 1 червня мав подвійну, а на окремих ділянках – потрійну перевагу в піхоті, артилерії, танках. Найпотужніші угруповання він зосередив на ділянках Липкани – Ясси (до 12 дивізій) і Бирлад – Галац (до 8 дивізій). Аналізуючи угруповання військ, автори

³³ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. – Ф.138. – Оп.12940. – Д.17. – Л.1–6.

доповіді припускали, що противник битиме у стик Київського й Одеського військових округів, причому головний удар варто очікувати на бельцькому напрямку, щоб найкоротшим шляхом опанувати рубіж р. Дністер і надалі розвивати успіх у північному та північно-східному напрямках по тилах КОВО. У зв'язку з цим військрада ОдВО просила підсилити війська прикриття і пропонувала на воєнний час у його смузі розгорнути дві армії, а штабу округу вже в мирний час надати статус фронтового управління.

Пропозиції військової ради Одеського округу взяли до уваги і 21 червня постановою політбюро ЦК ВКП(б) було створено Південний фронт. Однак формування його управління покладалося на Московський військовий округ, а не на Одеський. Таке рішення не відповідало обставинці, що складалася, і було явно невдалим. До складу Південного фронту вирішили додати, крім 9-ї армії й 9-го окремого стрілецького корпусу, також 18-ту армію, управління якої виділяв Харківський округ. До цієї армії включалися 17-й стрілецький (96-та, 60-та, 164-та стрілецькі дивізії) і 16-й механізований (15-та, 39-та танкові, 240-ва моторизована дивізії) корпуси з 12-ї армії Київського округу.

Велика увага приділялася підготовці театру воєнних дій, особливо інженерному обладнанню, будівництву укріплених районів. У період від 1928 до 1937 рр. на території УРСР уздовж старого західного державного кордону й у найближчій оперативній глибині було побудовано 5 укріпрайонів (Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Київський), що мали довжину по фронту від 48 до 140 км і глибину від 1 до 2 км. У кожному з них налічувалося від 107 до 400 оборонних споруд. Додатково до згаданих у 1938–1939 рр. розпочалося будівництво Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Остропільського, Кам'янець-Подільського, в яких було забетоновано 1028 споруд, але дообладнання їх для встановлення озброєння не завершили у зв'язку з переміщенням лінії західного кордону.

У 1940–1941 рр. на новому західному кордоні у смузі УРСР почалося будівництво 7 укріплених районів (Володимир-Волинського, Струмилівського, Рава-Руського, Перемишлянського, Ковельського, Верхньо-Прутського та Нижньо-Прутського), розраховане на кілька років. Крім того, велися підготовчі роботи зі створення низки нових (Чернівецький, Дунайський, Одеський) укріпрайонів. Вони будувалися вже за іншою системою. У кожному передбачалося створення замість однієї – двох смуг загальною глибиною 15–20 км, що складалися з вузлів оборони, а останні – з опорних пунктів.

Стратегічне розгортання збройних сил Німеччини та її союзників на південно-східному напрямку

Після появи директиви №21 планування воєнних дій переносилося на рівень штабів збройних сил, об'єднань та з'єднань. Положення документа були розгорнуті й конкретизовані в директиві про стратегічне зосередження та розгортання №050/41, виданій 31 січня 1941 р. головним командуванням сухопутних військ. У додатках до неї містилася оцінка Червоної армії станом на 1 січня. Із цих матеріалів випливає, що командування вермахту істотно помилялося у визначенні кількісних характеристик й оперативної побудови радянських військ. Зокрема, за даними німецької розвідки, на південь від Прип'ятських боліт дислокувалися близько 48 розрахункових дивізій. Насправді лише у прикордонних округах УРСР налічувалося 70 стрілецьких, танкових, механізованих і кавалерійських дивізій, а з урахуванням 2 повітрянодесантних корпусів, військ 14 укріпрайонів, окремих з'єднань, частин артилерії, спеціальних і військ НКВС тільки сухопутні сили прикордонних округів в межах України мали до 95 розрахункових дивізій. 3 лютого 1941 р. директива №050/41 надійшла до штабів груп армій, флоту і повітряних

сил, які в деталях розпочали розпрацьовувати плани розгортання груп армій, армій і танкових груп, а також різні питання взаємодії сухопутних військ та авіації³⁴.

Із метою підготовки до війни проти Радянського Союзу німецьке командування вже з липня 1940 р. розпочало передислокацію військ на схід. До кінця року на територію Польщі з Франції було перекинуто кілька з'єднань загальною чисельністю близько 500 тис. вояків. Основні перегрупування відбувалися з лютого до червня 1941 р. п'ятьма ешелонами. До кордонів СРСР спрямовувалося 77% особового складу вермахту, 19 танкових дивізій із 21 та всі моторизовані. Висування військ у вихідні райони розпочалося 10 червня, а з 18 червня війська перших ешелонів займали вихідні позиції для наступу. До кінця 21 червня приготування були завершені.

На фронті від Володави до гирла Дунаю розгорнулася група армій «Південь» (генерал-фельдмаршал Г. фон Рундштедт) у складі 6-ї, 17-ї, 11-ї армій і 1-ї танкової групи вермахту, 3-ї й 4-ї румунських армій, угорського армійського корпусу. Загалом налічувалося 57 дивізій і 13 бригад, зокрема піхотних дивізій – 45, танкових – 5, моторизованих – 4, охоронних – 3, піхотних бригад – 6, моторизованих – 3, кавалерійських – 4. Із загального числа з'єднань групи армій «Південь» 13 піхотних дивізій і 9 бригад були румунськими, 4 бригади – угорськими. У бойових частинах і з'єднаннях нараховувалося 992 тис. осіб, 15 940 гармат, 725 танків. Порівняння складу цього угруповання, наявних у ньому сил та засобів із групою армій «Центр» – ще одне свідчення того, що на початку війни південний напрямок не розглядався гітлерівським командуванням як основний³⁵.

Задум операції групи армій «Південь» полягав у тому, щоб, наступаючи силами 1-ї танкової групи і 6-ї армії з рубежу Холм, Томашув стрімко вийти до Києва, просунутися танковими військами далі на південний схід, у тил радянських військ, знищити їх на території Правобережної України, захопити переправи в районі Києва, створивши тим самим передумови для продовження операцій на Лівобережжі. 17-та армія мала прорвати радянську оборону на північний захід від Львова, вийти в район Вінниці, Бердичева й надалі продовжувати наступ у південному чи південно-східному напрямку. До завдань 11-ї армії входило створювати видимість розгортання великих сил у Північно-Східній Румунії, тим самим сковуючи радянські війська, а в міру розвитку подій перешкоджати відходу їх із Молдавії й України за допомогою удару в напрямку Могилів-Подільський – Вінниця. 3-тя румунська армія діяла разом з 11-ю німецькою. 4-та румунська отримала завдання на шостий день війни почати демонстративні дії на південь від Ясс і перебувати в готовності до окупації Бессарабії. Наступ групи армій «Південь» підтримував 4-й німецький повітряний флот (близько 800 бойових літаків) і румунські військово-повітряні сили (до 500 бойових літаків).

Із метою нарощування сил у ході наступу створювався резерв головного командування сухопутних військ у складі 24 дивізій, із них 4 піхотні повинні були прибути до 4 липня 1941 р. в розпорядження групи армій «Південь».

На Чорному морі до початку війни німецьких кораблів не було. Румунські військово-морські сили нараховували тут 2 допоміжні крейсери, 7 есмінців і міноносців, 1 підводний човен, 3 торпедні катери, 1 мінний загороджувач, 3 канонерські човни, 12 тральщиків.

Стратегічне й оперативне розгортання німецьких і союзних військ охоплювало також передислокацію до кордонів СРСР штабів з'єднань та об'єднань усіх родів військ і сил, задіяних у підготовці «походу на Схід». Загалом для наступу було перекинуто 95 дивізій³⁶.

³⁴ Barbarossa Plan: A collection of documents on the preparation of the Nazi Wehrmacht for aggression against the USSR. – P.151–161.

³⁵ Ibid. – P.57.

³⁶ Грицюк В. Стратегічні та фронтіві операції Великої Вітчизняної війни на території України. – С.6.

Стратегічне розгортання Червоної армії на території України

На основі «Міркувань...» про стратегічне розгортання радянських збройних сил уряд у лютому 1941 р. затвердив план мобілізації. У наступні місяці до нього було внесено деякі зміни й уточнення у зв'язку з формуванням повітрянодесантних корпусів та артилерійських бригад протитанкової оборони.

Після затвердження уточненого «Плану стратегічного розгортання збройних сил на 1941 р.» генеральний штаб у березні 1941 р. надіслав до округів директиви зі вказівками про порядок розробки планів мобілізації. Термін відпрацювання планів на місцях обмежувався 1 травня, а за деякими заходами – 20 липня. Отже округи та війська до початку війни не зуміли ретельно відпрацювати весь комплекс мобілізаційних питань, не кажучи вже про реальне забезпечення мобілізації матеріально-технічними засобами.

Стратегічне розгортання радянських збройних сил на заході розпочалося у травні – червні 1941 р. До 10 червня було здійснено призов 755 тис. осіб приписного складу на військово-навчальні збори. Це стало фактично частковою прихованою мобілізацією, що дало змогу поповнити багатьох з'єднань і частин до штатів, близьких до вимог воєнного часу. 4 червня була видана директива про призов 38 550 осіб для комплектування укріплених районів західних прикордонних округів³⁷. Однак мобілізація тільки особового складу не вирішувала завдання приведення з'єднань у повну боєготовність. Автотранспорт і кіньський склад надходили до армії в дуже обмеженій кількості.

Напередодні війни з метою створення запланованих угруповань військ на території УРСР почалася передислокація частини сил внутрішніх військових округів на захід. У вихідні райони виводилися війська другого стратегічного ешелону Червоної армії. 13 травня 1941 р. генеральний штаб надіслав у війська кілька директив на висування військ із внутрішніх військових округів: Уральського (22-га армія), Приволзького (21-ша армія), Орловського (20-та армія), Харківського (25-й стрілецький корпус), Північно-Кавказького (19-та армія) – на рубіж Західної Двіни і Дніпра. Загалом зі внутрішніх округів на південно-західний напрямок почалося висування 25 дивізій, 7 управлінь корпусів і 4 управлінь армій. Ця передислокація стала початком стратегічного зосередження радянських військ. Висування здійснювалося з дотриманням вимог щодо маскування, поступово, без інтенсифікації звичайного графіка роботи залізниць.

Із 15 червня почалося висування військ із внутрішніх районів прикордонних округів ближче до державного кордону, у райони, призначені їм за планом. Частина цих з'єднань перекидалася залізницею, а основна маса – похідним порядком, нічними переходами. Та до початку наступу противника лише 4–5 з усіх 32 дивізій внутрішніх районів прикордонних округів, визначених для висування, устигли зосередитися в нових районах. Крім того, з 15 травня було наказано завантажити боекомплект у бронетехніку, із 27 травня – розпочати будівництво КП фронтів, з 14 червня ОдВО виділяв зі свого складу й переводив до Тирасполя армійське управління, із 19 червня з управління КОВО виділялося управління Південно-Західного фронту в Тернополі³⁸.

У результаті заходів, проведених у травні – червні 1941 р., угруповання радянських військ у прикордонних округах в УРСР станом на 21 червня було таким. Охорону державного кордону здійснювали 19 прикордонних загонів та 4 полки НКВС. Прикордонні загоны мали 1–3 тис. особового складу й охороняли ділянки довжиною 140–160 км. На озброєнні прикордонного загону зазвичай перебувало 60–90 ручних, 32–48 станкових кулеметів, 40–50 одиниць 50-мм мінометів. Ствольної артилерії не було. У Київському особливому та Одеському

³⁷ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С.144–145.

³⁸ Там же. – С.160.

військових округах розміщувалося, відповідно, 58 і 22 стрілецьких, танкових, механізованих, кавалерійських дивізій, 14 УР, 2 повітрянодесантні корпуси, 24 окремих з'єднань і частин артилерії РКК. Тут було зосереджено 1 094 500 військовослужбовців, 19 188 гармат та мінометів, 5528 танків. Дії сухопутних військ із повітря мала забезпечити 21 авіаційна дивізія, в яких було 3472 справних літаки. Крім того, зі складу військ ППО країни для прикриття Києва виділялося 4 винищувальних авіаційних полки та по 1 – на прикриття Одеси і Кривого Рогу. Артилерійські дивізії ППО прикривали Київ і Львів, бригади – Дрогобич та Одесу; окремий артполк – Дніпропетровськ, окремі дивізіони – інші важливі державні й військові об'єкти.

70 дивізій, які входили до складу Київського та Одеського прикордонних округів і становили перший стратегічний ешелон, не завершили розгортання й були розосереджені на фронті до 1250 км і у глибину до 400 км. Війська першого ешелону армій прикриття (25 дивізій) перебували в пунктах постійної дислокації та в таборах на віддалі 5–50 км від державного кордону. Безпосередньо на ньому розташовувалися прикордонні війська, окремі підрозділи стрілецьких дивізій, висунуті для ведення оборонних робіт і спостереження, а також гарнізони прикордонних укріплених районів. За дивізіями перших ешелонів, на відстані 50–100 км від державного кордону, розміщувалися механізовані і стрілецькі війська других ешелонів армій прикриття (загалом 20 дивізій). Третій оперативний ешелон (35 дивізій) складався з механізованих і стрілецьких корпусів, призначених до резерву округів. Велика частина військ цього ешелону перебувала в русі за 150–400 км від державного кордону. Зосередження найпотужнішого угруповання військ у третьому ешелоні КОВО (28 дивізій, зокрема 12 танкових і механізованих) відповідно до положень радянського воєнного мистецтва призначалося для ведення наступальних дій із метою розгрому ворога на чужій території. Таке угруповання не забезпечувало міцної оборони державного кордону, прикриття мобілізації і розгортання збройних сил. Більше того, це спричинило розрізненість їхніх дій. Противник мав можливість спочатку завдати поразки дивізіям, розташованим поблизу кордону, потім вступити в бій із другими ешелонами армій прикриття, а після цього, прорвавшись у глибину, розгромити резерви округів.

Другий стратегічний ешелон радянських збройних сил на території УРСР становили з'єднання та частини 16-ї, 19-ї, 21-ї армій (загалом 21 дивізія). До початку війни 9 дивізій цього ешелону вже зосередилися у призначених для них районах, ще 12 – здійснювали перегрупування.

Авіація прикордонних округів базувалася на постійних та оперативних аеродромах: армійська – у смузі 100–150 км, фронтова – 300–500 км, авіація головного командування – 600–900 км від державного кордону. Привертає увагу той факт, що передові частини армійської авіації базувалися надто близько до держрубежу. Авіація ОдВО до початку війни майже повністю була перебазована на оперативні аеродроми, тому під час першого авіаудару ворога було пошкоджено лише 12 літаків³⁹.

На Чорноморському флоті (віце-адмірал Ф.Октябрський) оперативну готовність №1 було оголошено о 1:15 22 червня 1941 р. У головній базі, Севастополі, стояли 1 лінкор, 5 крейсерів, 2 лідери, 10 міноносців, 2 сторожових кораблі, 1 підводний мінний загороджувач, 9 тральщиків, 14 малих мисливців, 40 торпедних катерів, 21 підводний човен. У ремонті тут перебували 14 підводних човнів. В Одесі базувалися 1 крейсер (застарілий, використовувався як навчальний корабель), 4 канонерські човни, 4 малих мисливці, 2 тральщики; в Очакові – 28 торпедних катерів; у Новоросійську – 4 малих мисливці, 2 підводні човни; у Батумі – 2 есмінці; у Миколаєві стояли на поточному ремонті 1 лідер, 1 есмінець, 4 підводні човни. Значна частина берегової артилерії розміщувалася на підступах до Севастополя й до Одеської та Керченської військово-морських баз. Військово-повітряні сили флоту базувалися головним чином на кримських аеродромах, частково в районі Одеси.

³⁹ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. – С.159–161.

Дунайська флотилія була приведена в бойову готовність до 2:22 22 червня 1941 р. Вона майже цілком базувалася в Ізмаїлі, а також у Рені, Кілії та ін. Там розташовувалися 5 моніторів, 1 мінний загороджувач, 22 бронекатери, 7 катерів-тральщиків, 6 глісерів, 1 штабний корабель. Пінська флотилія у своїй головній базі – Пінську – до початку війни мала 5 моніторів, 2 канонерські човни, 4 плавучі батареї, 14 бронекатерів, 6 глісерів, а в районі Києва – 2 монітори, 2 канонерські човни, 3 плавучі батареї, 6 бронекатерів.

Таким чином, станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил і засобів сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким:

– 70 стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19 прикордонним загонам та 4 полкам НКВС, 14 укріпрайонам, 2 повітрянодесантним корпусам, 24 окремим з'єднанням та частинам артилерії РК із радянської сторони протистояли 57 дивізій і 13 бригад противника (1,7 : 1);

– у другому стратегічному ешелоні з радянської сторони розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановано виділення 4 дивізій вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2 : 1);

– у бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території України нараховувалося 1 094 500 вояків, їм протистояли 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1 : 1);

– радянські війська мали 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців і їхніх союзників (1,2 : 1), 5528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справних літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе і 500 з румунських ВПС (3,3 : 1); бойових кораблів – 232 Чорноморського флоту та річкових флотилій на території УРСР проти 29 з румунських ВМС (8 : 1)⁴⁰.

У рамках підготовки військ, штабів і ТВД генеральний штаб РСЧА 19 липня 1940 р. видав директиву про вивчення вірогідного противника. Було проведено серію навчань військ Київського, Прибалтійського особливих та Ленінградського, Одеського Балтійського військових округів і Чорноморського флоту (1940 р.), навчання командування Балтійського флоту, нараду й оперативно-стратегічну гру з керівним складом збройних сил (січень 1941 р.), фронтову оперативну гру військ Західного ОВО (березень 1941 р.), здійснено достроковий випуск із військових училищ та академій (травень 1941 р.). Продовжувалося зведення 11 укріпрайонів уздовж нового кордону, розбудовувалася залізнична мережа, збільшувалася її пропускна здатність (цю програму до початку війни вдалося за різними показниками виконати лише на 9–14%).

У Німеччині в липні 1940 р. затверджено програму «Отто», у жовтні – директиву ОКГ на зимовий період, налагоджено масову роботу курсів із підготовки офіцерського складу для штабів груп армій, повітряних армій і танкових груп. Велися роботи зі вдосконалення 6 залізничних магістралей, пропускну здатність яких удалося довести до 600 пар ешелонів на добу. Споруджувалися 350 аеродромів із 210 посадковими смугами.

Обидві сторони вживали заходів з метою дезінформації потенційного супротивника та введення в оману розвідки. Радянське керівництво намагалося приховати великі переміщення військ і техніки під виглядом навчань. Німці вдалися до системних кроків у цьому напрямі: у вересні 1940 р. вийшов наказ ОКВ щодо дезінформації противника, а 15 лютого 1941 р. – директива про дезінформацію на період розгортання. Відбулося перегрупування на Балкани штабу 12-ї армії, а також 37 дивізій на Західний фронт. 24 квітня видано наказ про імітацію висадки у Британії⁴¹. Однак ці та інші кроки не могли приховати наміри сторін, які готувалися до масштабного збройного зіткнення.

⁴⁰ Уперше результати підрахунків оприлюднено у: *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – С.23–24.

⁴¹ 1941 год – уроки и выводы. – С.179.

Переведення економіки держав на війнні рейки

І в Німеччині, і у СРСР у 1930-х рр. мілітаризація економіки досягла вищого ступеня. Плануючи війну проти Радянського Союзу, керівництво Третього Райху створило при державному вповноваженому з чотирирічного плану військово-економічний штаб «Ост», якому підпорядковувалися спочатку три, а згодом чотири господарські інспекції.

Зміцненню військово-промислової бази Німеччини сприяла експлуатація окупованих країн Західної Європи, де існувала розвинена індустрія, велика кількість кваліфікованої робочої сили, запаси дефіцитної сировини. Упродовж 1940 р. з окупованих територій Берлін отримав 135 тис. т міді, 20 тис. т свинцю, 9,5 тис. т олова, по 9 тис. т нікелю та алюмінію, 363 тис. т бензину, 65 тис. дизельного пального, 220 тис. т авіаційного бензину, 150 тис. т рідкого палива⁴². Крім того, радянська сторона ретельно виконувала взяті на себе зобов'язання з експорту до Німеччини широкої номенклатури сировини й матеріалів, а також транзиту товарів із Далекого Сходу. Позитивним чинником була співпраця з державами-союзниками – Італією, Румунією, Фінляндією, Болгарією та ін. Частину дефіцитного верстатного парку Райх одержав через нейтральні Швейцарію, Швецію.

До кінця 1940 р. виробничі програми відзначалися суперечливими тенденціями, спричиненими змінами військово-політичних пріоритетів. Та ще 6 листопада Г.Герінг висунув вимогу спланувати витрати сировинних ресурсів із розрахунку на тривалу війну. 6 грудня з'явилася директива ОКВ, що містила низку принципових указівок щодо організації військового виробництва. Головними серед них були такі: підготовку до вторгнення на Британські острови заступали заходи з їх блокади; у пріоритетні завдання виводилися інтереси протиповітряної оборони; уперше заявлено про можливість війни з Радянським Союзом у 1941 р., хоча не виключалося її відтермінування.

Оскільки під час Західної кампанії 1940 р. індустріальні потужності продемонстрували здатність задовольняти потреби армії в боєприпасах, керівництво Райху не здійснило належних кроків до розширення виробництва, випуску відповідного обладнання, що у затяжній війні на Сході далося взнаки.

Різке зростання особового складу німецьких збройних сил, а також нарощування виробничих програм спричинило нестачу робочих рук. Навіть запровадження навесні 1940 р. трудової повинності для жінок та використання праці військовополонених і примусових працівників не вирішувало проблему⁴³.

У рамках реорганізації збройних сил Третього Райху та їх адаптації до виконання завдань, які ставилися фюрером, у серпні 1940 р. почалася реалізація програми «Б» з виробництва новітніх зразків військової техніки. У 1939 р. німецький ВПК випустив 1,7 тис. танків, 8,2 тис. літаків; 1940 р. – 2 тис. танків і 10,2 тис. літаків; 1941 р. – 2,9 тис. танків, 11 тис. літаків; загалом – 6,6 тис. танків і 29,4 тис. літаків. У 1939 р. на озброєнні німецької армії налічувалося 26 тис. одиниць артилерії, 3,2 тис. танків, 4,4 тис. літаків; у 1941 р. – 77,8 тис. артсистем, 11 тис. танків, 10,1 тис. літаків⁴⁴.

Незважаючи на високий ступінь технічного оснащення, деякі західні спеціалісти схильні вважати вермахт «передмеханізованою» армією з сильними пробивними можливостями механізованих сил. При цьому вони констатують, що Червона армія мала вищий рівень механізації. У 1940 р. радянська промисловість випустила 145 тис. автомобілів, з яких 136 тис. були вантажними. Крім того вона могла мобілізувати цивільний транспорт і завдяки цьому досягнути стандартної чисельності автопарку. Щоправда, його індустріальна (зокрема ремонтна) база була недостатньо розвинутою, що, зрештою,

⁴² Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии... – С.246–247.

⁴³ Там же. – С.248–256.

⁴⁴ 1941 год – уроки и выводы. – С.186.

визначало велике навантаження на залізничну мережу. У зв'язку з цим важливим чинником, котрий забезпечував оперативно-стратегічну мобільність, було використання гужового транспорту. До речі, навіть обмежена тактична мобільність радянських підрозділів і частин у поєднанні з фактором раптовості, на думку Дж.В.Кіппа, програмували серйозні труднощі для німецьких танкових дивізій, загрозу їх оточення і знищення. Німецькому командуванню залишалось сподіватися, що радянські мобільні сили будуть зв'язані на критичних ділянках фронту і не зможуть скористатися такою можливістю⁴⁵.

У другій половині 1930-х рр. Радянський Союз вступив у цикл переозброєння, що орієнтувався на заміну застарілого оснащення, утримання й ремонт якого дедалі ускладнювалися. Агресія Німеччини застала його на екваторі цього циклу. До початку війни СРСР зміг у кілька разів збільшити свої бронетанкові сили, суттєво оновити танковий парк сучасними моделями, що за техніко-тактичними параметрами переважали німецькі. Швидко нарощувалося виробництво артсистем, літаків, боеприпасів. У 1939 р. у країні було виплавлено 17,6 млн т сталі (проти 22,3 млн т у Німеччині), видобуто 30,3 млн т нафти (8,2 млн т), випущено 2,9 тис. танків (1,7 тис.), 10,3 тис. літаків (8,2 тис.); у 1940 р. – 18,3 млн т сталі (34,6 млн т), 31,1 млн т нафти (9,1 млн т), 2,7 тис. танків (2 тис.), 10,6 літаків (10,2 тис.); до 1 червня 1941 р. – 11,4 млн т сталі (43,6 млн т), 17,3 млн т нафти (10 млн т), 1,5 тис. танків (2,9 тис.), 5 тис. літаків (11 тис.)⁴⁶.

Якщо на 1939 р. СРСР мав у розташуванні військ 34,2 тис. одиниць артилерії, 10 тис. танків і 5,5 тис. літаків, то в 1941 р. – 91,4 тис. артилерійських стволів, 18,6 тис. танків і 20,6 тис. літаків. Очевидна кількісна перевага радянської сторони в основних видах озброєння до певної міри компенсувалася вищими техніко-тактичними характеристиками німецької військової техніки, хоча у СРСР швидкими темпами розроблялися і впроваджувалися у виробництво сучасні зразки, що навіть переважали зарубіжні аналоги⁴⁷.

У червні 1940 р. німецький уряд почав утілювати у життя державну програму з розширення пропускну здатності залізничних і шосейних комунікацій, що охоплювали територію Східної Пруссії, Польщі, Румунії, Словаччини. Натомість у Радянському Союзі зосередилися на зведенні системи оборонних смуг у вигляді укріпрайонів поблизу західних кордонів, призначених для того, щоб зупинити війська противника та перейти до наступальних дій.

Одночасно відбувалося стрімке нарощування особового складу армій двох держав. Кількість військовослужбовців РСЧА зростає з 3,9 млн осіб у 1939 р. до 5,4 млн у 1941 р., німецької армії, відповідно, із 4,6 млн до 7,3 млн, а кількість дивізій – зі 135 до 303 у СРСР та зі 103 до 210 у Німеччині⁴⁸.

Пропагандистський супровід підготовки до війни

Усвідомлюючи основні вектори загроз, Й.Сталін робив усе можливе, аби належним чином підготуватися до вирішального зіткнення, але передчасно не виявити свої наміри та не спровокувати найвірогіднішого супротивника. Гостру антифашистську риторику у пресі й на радіо було згорнуто напередодні підписання договору про ненапад і до самого наступу німецьких військ продовжувала експлуатуватися теза про «безвідповідальну» політику Заходу.

⁴⁵ Див.: *Kipp J.W.* Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War: Military History and Airland Battle. – P.188–212.

⁴⁶ 1941 год – уроки и выводы. – С.186.

⁴⁷ Там же. – С.187.

⁴⁸ Там же.

Геополітичну стратегію найяскравіше віддзеркалював тост Й.Сталіна під час прийому у Кремлі випускників військових академій 5 травня 1941 р. (цей випуск відбувся на півтора місяця раніше, ніж зазвичай). Тоді вождь наголосив, що командний склад радянських збройних сил має готувати себе до наступальної війни, аби завершувати розгром потенційного ворога на його території. Коли один із генералів танкових військ у тості на честь радянського лідера забув процитувати цю частину його меседжів, Й.Сталін доволі жорстко вказав йому на неухважність до своєї головної настанови:

«Дозвольте внести поправку. Мирна політика забезпечувала мир нашій країні. Мирна політика – справа гарна. Ми до часу проводили лінію на оборону – до тих пір, поки не переозброїли нашу армію, не забезпечили армію сучасними засобами боротьби. А тепер, коли ми нашу армію реконструювали, наситили технікою для сучасного бою, коли ми стали сильними, – тепер потрібно перейти від оборони до наступу. Здійснюючи оборону нашої країни, ми зобов'язані діяти наступальним чином. Від оборони перейти до воєнної політики наступальних дій. Нам необхідно перебудувати наше виховання, нашу пропаганду, агітацію, нашу пресу в наступальному дусі. Червона армія є сучасною армією, а сучасна армія – армія наступальна»⁴⁹.

На початку червня 1941 р. начальник Головного політичного управління РСЧА А.Щербаков надіслав у війська директиву такого змісту:

«Зовнішня політика Радянського Союзу нічого спільного не має з пацифізмом, з прагненням досягнути миру що б то не було... Таким чином лєнінізм учить, що країна соціалізму, використовуючи сприятливу міжнародну ситуацію, повинна і зобов'язана взяти на себе ініціативу наступальних воєнних дій проти капіталістичного оточення з метою розширення фронту соціалізму. Міжнародна ситуація вкрай загострилася, воєнна небезпека для нашої країни наблизилася, як ніколи. За цих умов лєнінське гасло “на чужій території захищати власну землю” може в будь-який момент перетворитися на практичні дії»⁵⁰.

Отже радянська пропаганда діяла таким чином, що, готуючи країну до наступальної війни, водночас усіляко приховувала справжні наміри й потенційного супротивника, дезорієнтуючи суспільство. 9 травня 1941 р. центральні газети опублікували «Спростування ТАРС», в якому «викривалися» нібито «неправдоподібні» повідомлення японського інформгентства про перекидання великих військових контингентів РСЧА із Далекого Сходу до західних кордонів СРСР, передачу Київському особливому військовому округу 2700 бойових літаків, а також підсилення флоту на Каспії й Чорному морі⁵¹. Насправді неприховане переміщення резервних з'єднань в європейську частину країни мало на меті продемонструвати готовність Москви прийняти виклик Берліна і гідним чином на нього відповісти. Та й у військах відчувалося передвістя великого зіткнення. Крім того, уживалися заходи з метою підвищення боєздатності. Так, начальник штабу Одеського військового округу генерал-майор

⁴⁹ Цит. за: *Невежин В.* «Если завтра война...». – Москва, 2007. – С.278.

⁵⁰ Цит. за: 1941 год: В 2 кн. – Москва, 1998. – С.301–302.

⁵¹ Правда. – 1941. – 9 мая.

М.Захаров віддав розпорядження перевести озброєння, бойову техніку та майно у стан, «готовий до негайного використання»⁵².

Наприкінці травня – на початку червня 1941 р. політичні органи РСЧА підготували кілька керівних документів для пропагандистської роботи у середовищі військово-службовців, що мали суттєво переорієнтувати її у відповідності з новими військово-політичними реаліями. Основним був проект директиви Головного управління політичної пропаганди Червоної армії (ГУППЧА) «Про завдання політичної пропаганди на найближчий час». Констатуючи зміни в міжнародній ситуації, а також «неухильне зростання політичної, економічної та військової могутності» СРСР, автори документа націлювали відповідні структури на докорінну перебудову політичної роботи у збройних силах та спрямування її на «єдину мету – політичну, моральну і бойову підготовку особового складу до ведення справедливої, наступальної й усе-перемагаючої війни». Указувалося на необхідність поновлення критики «фашистської ідеології» та «німецького імперіалізму», спростування «міфу про непереможну німецьку армію»⁵³. Ще однією специфічною рисою пропагандистської кампанії цього періоду стала відмова від класово-інтернаціоналістської доктрини на користь державницько-патріотичної, після чого роль Комінтерну звелася до формального мінімуму⁵⁴.

Нацистське керівництво також не педалювало антирадянську тему, аби до часу не видавати власні наміри. Як у Москві, так і в Берліні з однаковим успіхом «читали гру» один одного, але від різких рухів утримувалися. Райхсміністр пропаганди Й.Гіббелс із приводу згаданого вище «Спростування ТАРС» занотував: «Очевидно, Сталін усе ж остерігається. Яка відмінність між спростуваннями ТАРС кілька місяців тому, в яких нас відверто і приховано ображали? Так, усе змінюється, коли на тебе спрямовані розчохла дула гармат»⁵⁵. Б.Мюллер-Гілленбранд у своїй книзі ділився власними враженнями, що цілком збігалися зі спостереженнями сучасників, стосовно системного дотримання Радянським Союзом зобов'язань у сфері поставок сировини й матеріалів до Німеччини практично до літа 1941 р.⁵⁶ У доповідних записках німецького посла в Москві навіть на початку червня того року констатувалося прагнення Москви запобігти конфлікту. Ф.Гольчевський указує на те, що більшість німців не очікували цієї війни: «Тоді було запроваджено обмеження права на листування й загалом підготовку до війни тримали в найсуворішій таємниці. Удар по Радянському Союзу мав стати рапто-вим. З іншого боку, уже за кілька місяців до початку кампанії здійснювалася масштабна підготовка. Війська в Польщі підтягувалися до німецько-радянської демаркаційної лінії». Розмірковуючи над уявленнями німців про СРСР, дослідник назвав їх «розмитими»:

«Можна сказати, що напередодні війни німці почувалися радше невпевнено. До 1939 р. в Німеччині велася шалена антирадянська пропаганда. Та вже під час підготовки “пакту Молотова – Ріббентропа” цю пропаганду згорнули. І в наступні два роки – до червня 1941-го – антирадянської пропаганди не було. Німецькі ЗМІ не вихваляли СРСР, просто повідомлення про нього зникли з новин. Це означає, що населення Німеччини, яке читало газети чи слухало радіо, просто не знало,

⁵² Захаров М.В. Генеральный штаб в предвоенные годы. – Москва, 1989. – С.171.

⁵³ Невежин В.А. «Если завтра в поход...»... – С.298–299.

⁵⁴ Див.: Бордюгов Г., Бухарасв В. Национальные истории в революциях и конфликтах советской эпохи. – Москва, 1999. – С.29–30. Див. також: Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007. – С.213–289.

⁵⁵ Цит. за: Агапов А.Б. Дневники Й.Гиббелса... – С.273.

⁵⁶ Мюллер-Гилленбранд Б. Сухопутная армия Германии... – С.257.

що відбувається в Радянському Союзі. Пропаганда відновилася з новою силою в день нападу на СРСР і була набагато огиднішою, ніж усе, що мало місце в попередні роки. У німецьких ЗМІ проводився прямий зв'язок між більшовизмом та єврейством, радянських громадян зображували «азійськими недолюдками». Це було расистським ставленням до СРСР»⁵⁷.

На рубежі 1940–1941 рр. ситуація на Європейському континенті складалася на користь Німеччини. Натомість СРСР фактично опинився в ізоляції, не маючи надійних союзників і розраховуючи лише на власні сили. Весна 1941 р. видавалася А.Гітлеру найкращим моментом для початку східної кампанії, у той час, як у Москві дуже поспішали, аби належним чином підготуватися до цього протистояння.

Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні радянсько-німецької війни свідчить, що в основі стратегічного плану держав Осі щодо війни проти СРСР лежала ідея раптового й потужного першого удару з метою швидкого розгрому та знищення головних сил Червоної армії у смузі між кордоном і річками Західна Двіна, Дніпро з наступним стрімким просуванням углиб країни для захоплення найважливіших політичних та аграрно-промислових центрів. Поблизу західних кордонів Радянського Союзу було розгорнуто головні сили армії Німеччини, а також великі сили армій її союзників. Усі ці війська зосереджувалися у трьох стратегічних угрупованнях, призначених для завдання масованих ударів на найважливіших стратегічних напрямках. Основні зусилля зосереджувались у смузі групи армій «Центр». Відповідно до задуму військово-політичного керівництва Третього Райху, південний або український напрямок у початковий період війни був важливим, проте не головним. Розраховуючи на швидкий розгром головних сил Червоної армії, німецьке командування виходило з невірних даних про реальний потенціал радянського угруповання.

Усвідомлюючи неминучість зіткнення з грізним супротивником, керівництво СРСР докладало зусиль щодо підготовки країни та збройних сил до війни. Після початку Другої світової було розгорнуто 125 нових стрілецьких дивізій, сформовано 29 механізованих корпусів, 27 артилерійських полків і 10 протитанкових бригад РГК, 25 авіаційних дивізій, повністю реорганізовано систему ППО, здійснювалася активна підготовка майбутніх театрів воєнних дій. Основні сили Червоної армії зосереджувалися на заході країни й не викликає сумнівів те, що вони готувалися до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали в тому, що після відбиття наступу противника ворог мав бути розгромлений під час стратегічного наступу Червоної армії на чужій території «малою кров'ю». На відміну від потенційного супротивника радянське керівництво вважало південно-західний напрямок головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання. Заходи щодо мобілізаційного розгортання військ розпочалися у СРСР у травні 1941 р. під виглядом призову приписного складу на навчальні збори. За планом стратегічного розгортання з середини травня здійснювалася передислокація армій другого, а з середини червня – дивізій першого стратегічного ешелонів у райони бойового призначення. Однак створення угруповання військ до початку війни не було завершено. Понад 35% з'єднань першого стратегічного ешелону не прибули в райони, призначені їм за планом прикриття, і перебували в русі. З'єднання й частини прикордонних округів до

⁵⁷ Див.: Гольчевски Ф. Война с СССР стала для большинства немцев неожиданностью [Електронний ресурс]: <https://www.dw.com/ru/франк-гольчевски-война-с-ссср-стала-для-большинства-немцев-неожиданностью/a-15170269>

початку війни не були цілком відмобілізовані та не мали штатної кількості особового складу, озброєння, бойової техніки, транспорту.

У підготовці до війни радянських збройних сил існувала низка суттєвих прорахунків, унаслідок яких Червона армія зазнала катастрофічних невдач під час проведення операцій початкового періоду. Основні зусилля генерального штабу спрямовувалися на розробку тільки одного варіанту дій військ, а саме наступального, хоча й цей план до кінця відпрацьовано не було. Що стосується іншого, оборонного варіанту, то про його розробку питання навіть не ставилося. Підготовлений перед війною «План оборони державного кордону 1941 р.» став не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття відмобілізування й розгортання радянських сил. Відповідно до поглядів, покладених в основу цього документа, уважалося, що війська армій прикриття під час прикордонних боїв зуміють зупинити противника, забезпечать відмобілізування та зосередження головних сил прикордонних військових округів, у результаті чого буде створено умови для переходу в наступ і перенесення бойових дій на територію ворога. Однак конкретні заходи щодо відбиття перших ударів противника розроблялися недостатньо, а зміст оборонних дій не відпрацьовувався на жодному з навчань, проведених перед війною, – програвалися лише контрудари по противнику, що прорвався, і перехід у наступ із перенесенням бойових дій на його територію.

Аналіз «Плану оборони державного кордону 1941 р.» показує, що угруповання військ західних прикордонних округів не повною мірою відповідало виконанню оборонних завдань. Найсильніші Західний і Київський особливі військові округи планували розгорнути основну масу військ у білостоцькому та львівському виступах, що глибоко охоплювали угруповання німецьких військ на східнопруському й люблінсько-варшавському напрямках. Але водночас напрямки, де очікувалися найбільш імовірні головні удари противника, із радянської сторони прикривалися недостатньо. Найсерйознішим і важким уроком перших днів війни стало запізнення заходів щодо приведення військ у бойову готовність. Сили армій прикриття, особливо перші ешелони, не були вчасно виведені з районів дислокації і розгорнуті на передбачених рубежах оборони. Висування їх в умовах бойових дій супроводжувалося великими втратами. Неготовність військ прикордонних округів до відбиття концентрованих ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила вкрай несприятливий для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

Історіософський погляд на проблему дає підстави для констатації того, що навіть геніальні державні лідери та полководці неспроможні врахувати всі обставини, які виникають на шляху до війни та під час збройного протистояння. Здається, найвлучніше окреслив цю колізію В.Черчилль:

«Ніколи не думайте, що війна буде спокійною й легкою, і що ті, хто вирушає у цю химерну подорож, можуть виміряти припливи та урагани, з якими зіткнуться. Державний муж, котрий упадає у воєнну лихоманку, повинен усвідомлювати: щойно пролунав сигнал до початку, він більше вже не господар політичних, а раб непередбачуваних подій, некомпетентних або самовпевнених генералів, ненадійних союзників, ворожих нейтралів, злостивої фортуни, мерзенних сюрпризів, жахливих прорахунків... За всієї своєї впевненості в легкій перемозі пам'ятайте, що у світі не було би жодної війни, якби інша сторона не думала, що в неї також є шанс»⁵⁸.

⁵⁸ Цит. за: *Гуржій О., Залеток Н.* Парадокси В.Черчилля. – К., 2019. – С.273.

REFERENCES

1. Afanaseva, Yu.N. (Ed.). (1996). *Drugaya vojna: 1939–1945*. Moskva. [in Russian].
2. Agapov, A.B. (2002). *Dnevniky I.Gebbelsa: Preludiya «Barbarossy»*. Moskva. [in Russian].
3. Anfilov, V.A. (1998). *Doroga k tragedii sorok pervogo goda*. Moskva. [in Russian].
4. Bagramyan, I. (1971). *Tak nachinalas vojna*. Moskva. [in Russian].
5. Biryuzov, S.S. (1962). *Kogda gremeli pushki*. Moskva. [in Russian].
6. Bobylev, P.N. (2000). Tochku v diskussii stavit rano: K voprosu o planirovani v Generalnom shtabe RKKA vozmozhnoj vojny s Germaniej v 1940–1941 gg. *Otechestvennaya istoriya*, 1, 41–64. [in Russian].
7. Bok, F. (2006). *Ya stoyal u vorot Moskvy: Voennye dnevniki 1941–1945*. Moskva. [in Russian].
8. Bonwetsch, B. (1992). Nochmals zu Stalins Rede am 5. Mai 1941. Quellenkritisch-historiographische Bemerkungen. *Osteuropa: Zeitschrift fuer Gegenwartsfragen des Ostens*, 6, 536–542. [in French].
9. Bordyugov, G., & Bukharaev, V. (1999). *Natsionalnye istorii v revolyutsiyakh i konfliktakh sovetskoy epokhi*. Moskva. [in Russian].
10. Bordyugova, G.A. (Ed.). (1995). *Gotovil li Stalin nastupatelnyuyu vojnu protiv Gitlera? Nezaplanirovannaya diskussiya*. Moskva. [in Russian].
11. Bryan, F. (1984). *Operation Barbarossa*. San-Frantsisko. [in French].
12. Chubaryan, A.O., & Gorodeckij, G. (Ed.). (2001). *Vojna i politika, 1939–1941*. Moskva. [in Russian].
13. Dębski S. Syndrom wojny zaczepnej w sowieckiej propagandzie 1939–1941. *Arcana*, 23(5), 98–123. [in Polish].
14. Eremenko, A.I. (1965). *V nachale vojny*. Moskva. [in Russian].
15. Galder, F. (1969). Voennyj dnevnik: Ezhednevnye zapiski nachalnika Generalnogo shtaba sukhoputnykh vojsk, 1939–1942 gg. V.I.Dashicheva (Ed.). Vol.2: *Ot zaplanirovannogo utorzheniya v Angliyu do nachala Vostochnoj kampanii (1.7 1940 – 21.6 1941)*, 58–62. Moskva. [in Russian].
16. Galder, F. (1971). *Voennyj dnevnik*. Moskva. [in Russian].
17. Glants, D. (2008). *Koloss poverzhennyj: Krasnaya armiya v 1941 g.* Moskva. [in Russian].
18. Glants, D. (2015). *Krakh plana “Barbarossa”: Sorvannyj blitskrig*. Moskva. [in Russian].
19. Gofman, I. (2006). *Stalinskaya vojna na unichtozhenie (1941–1945 gg.): Planirovaniye, osushchestveneniye, dokumenty*. Moskva. [in Russian].
20. Golchevski, F. *Vojna s SSSR stala dlya bolsinstva nemtsev neozhidannostyu*. Retrieved from <https://www.dw.com/ru/франк-гольчевский-война-с-ссср-стала-для-большинства-немцев-неожиданностью/a-15170269> [in Russian].
21. Gorodetskij, G. (1999). *Rokovoj samobman: Stalin i napadenie Germanii na Sovetskij Soyuz*. Moskva. [in Russian].
22. Got, G. (1998). *Vospominaniya soldata*. Rostov-na-Donu. [in Russian].
23. Got, G. (1999). *Tankovye operatsii*. Smolensk. [in Russian].
24. Gretsov, M.D. (1965). *Na Yugo-Zapadnom napravlenii (tyun – noyabr 1941 g.)*. Moskva. [in Russian].
25. Guderian, G. (1957). *Tanki – vpered*. Moskva. [in Russian].
26. Hoffmann, J. (2001). *Stalin’s War of Extermination 1941–1945. Planning, Realization and Documentation*. Capshaw, Ala.
27. Horodetskiy, H. (1995). Mif “Kryholama”: Naperedodni viiny. *Ukrainskiy istoriychniy zhurnal*, 3, 128–141. [in Ukrainian].
28. Hrynevych, V. (2007). *Suspilno-politychni nastroi naselennia Ukrainy v roky Drugoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Hrytsiuk, V. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoï viiny na teritorii Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Hrytsiuk, V. (2010). Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoï viiny na terenakh Ukrainy. V.Smolii (Ed.). *Ukraina v Drugii svitovii viini: pobliad z XXI st.: Istorični narysy*, 1, 208–302. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Hrytsiuk, V., & Lysenko, O. (2016). Do i pislia chervnia 1941-ho... *Viche*, 11, 52–56. [in Ukrainian].
32. Hurzhii, O., & Zaliotok, N. (2019). *Paradoksy VCherchyllia*. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Isaev, A., Solonin, M., Suvorov, V., Mukhin, Yu., Baryatinskij, M., Meltyukhov, M., Morozov, M., Lopukhovskij, L., Pykhalov, I., Kavalerschik, B., Beshanov, V., Goncharov, V., Osokin, A., Khamelnitskij, D., Burovskij, A., Shubin, A., & Morozov, A. (2009). *1941: Velikaya Otechestvennaya Katastrofa*. Moskva. [in Russian].
34. Katukov, M.E. (1974). *Na ostrie glavnogo udara*. Moskva. [in Russian].
35. Keitel, V. (2004). *Memuary feldmarsbala: Pobedy i porazheniya vermakhta: 1938–1945*. Moskva. [in Russian].
36. Kesselring, A. (2003). *Lyuftvaaffe: triumf i porazhenie: Vospominaniya feldmarsbala Tretego rejkh: 1933–1947*. Moskva. [in Russian].
37. Khrushchev, N.S. (1999). *Vremya. Lyudi. Vlast*. Moskva. [in Russian].
38. Kilichenkov, A. (2008). *Kratkij kurs Velikoj Otechestvennoj vojny*. Moskva. [in Russian].
39. Kipp, J.W. (1988). Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War: Military History and Airland Battle. *The Journal of Soviet Military Studies*, 1, 188–212.
40. Konev, I.S. (2000). *Zapiski komanduyushchego frontom*. Moskva. [in Russian].
41. Korolenkov, A.V. (2004). Nakanune: prodolzhenie diskussii o sobytiyakh predvoennoj pory. *Otechestvennaya istoriya*, 3, 169–176. [in Russian].
42. Lelyushenko, D.D. (1985). *Moskva – Stalingrad – Berlin – Praga*. Moskva. [in Russian].
43. Manshtejn, E. (2002). *Uteryannye pobedy*. Moskva; Sankt-Peterburg. [in Russian].
44. Mellentin, F.V. (1998). *Tankovye srazheniya (1939–1945): Boevoe primeneniye tankov vo Vtoroj mirovoj vojne*. Sankt-Peterburg; Moskva. [in Russian].
45. Meltyukhov, M.I. (1999). *Kanun Velikoj Otechestvennoj vojny: diskussiya prodolzhaetsya*. Moskva. [in Russian].
46. Meltyukhov, M.I. (2000). *Upushbennyj sbans Stalina*. Moskva. [in Russian].
47. Meretskov, K.A. (1988). *Na sluzbbe narodu*. Moskva. [in Russian].
48. Middeldorf, E. (1958). *Taktika v ruskoj kampanii: per. s nem.* Moskva. [in Russian].
49. Moskalenko, K.S. (1975). *Na Yugo-Zapadnom napravlenii*. Moskva. [in Russian].
50. Myuller-Gillebrand, B. (2002). *Sukhoputnaya armiya Germanii 1933–1945 gg.: Spravochnik*. Moskva. [in Russian].
51. Naumova, V.P. (Ed.). (1998). *1941 god*. Moskva. [in Russian].
52. Nevezhin, V. (2007). “Edi zavtra v pokhod...”: Podgotovka k vojne i ideologicheskaya propaganda v 30-x – 40-x gg. Moskva. [in Russian].
53. Nevezhin, V. (2007). “Edi zavtra vojna...?”. Moskva. [in Russian].
54. Nevezhin, V.A. (1997). *Sindrom nastupatelnoj vojny: Sovetskaya propaganda v preddverii “svyashchennykh boev”, 1939–1941 gg.* Moskva. [in Russian].

55. Nevezhin, V.A. (1999). Strategicheskie zamysly Stalina nakanune 22 iyunya 1941 g. (po itogam "nezaplanirovannoy diskussii" rossijskikh istorikov). *Otechestvennaya istoriya*, 5, 108–120. [in Russian].
56. Nevezhin, V.A. (2003). SSSR nakanune vojny s Germaniej (maj – iyun 1941 g.): novejshe diskussii po probleme v rossijskoj istoriografii. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 7, 99–05. [in Russian].
57. Novikov, S. (2018). Boevye dejstviya Krasnoj armii letom 1941 g. v otrazhenii natsionalnykh istoriografij i v kontekste istochnikovedeniya. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 20, 120–152. [in Russian].
58. Piker, G. (1993). *Zastolnye razgovory Gitlera*. Smolensk. [in Russian].
59. Popel, N.K. (1959). *V tyazbkuyu poru*. Moskva. [in Russian].
60. Raak, R.Ch. (1996). Istochnik iz vysshikh krugov Kominternu o planakh Stalina, svyazannykh so Vtoroj mirovoj vojnoj. *Otechestvennaya istoriya*, 3, 34–56. [in Russian].
61. Rendulich, L. (1974). *Upravlenie vojskami*. Moskva. [in Russian].
62. Ribbentrop, I. (1996). *Mezhdou Londonom i Moskvoy: Vospominaniya i poslednie zapisi: Iz ego naslediya, izdannogo Anneliz fon Ribbentrop*. Moskva. [in Russian].
63. Rokossovskij, K.K. (1997). *Soldatskij dolg*. Moskva. [in Russian].
64. Rotmistrov, P.A. (1984). *Stalnaya gvardiya*. Moskva. [in Russian].
65. Savin, V. (2010). *Razgadka 1941: prichiny katastrofy*. Moskva. [in Russian].
66. Sevostyanov, G.N. (Ed.). (2009). *Moskva – Vashington: politika i diplomatiya Kremlya, 1921–1941*. Moskva. [in Russian].
67. Shubin, A.V. (2004). *Mir na krayu bezdny: Ot globalnogo krizisa k mirovoj vojne: 1929–1941 gg*. Moskva. [in Russian].
68. Sokolov, B.V. (2001). *Tajny Vtoroj mirovoj*. Moskva. [in Russian].
69. Solonin, M. (2009). *22 iyunya: Anatomiya katastrofy*. Moskva. [in Russian].
70. Tippelskirch, K. (1956). *Istoriya Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva. [in Russian].
71. Vasilevskij, A.M. (1990). *Delo vsej zhizni*. Moskva. [in Russian].
72. Vishlev, O.V. (2001). *Nakanune 22 iyunya 1941 g.: Dokumentalnye ocherki*. Moskva. [in Russian].
73. Zakharov, M.V. (1968). *Nakanune velikih ispytanij*. Moskva. [in Russian].
74. Zakharov, M.V. (1989). *Generalnyj sbtob v predvoennye gody*. Moskva [in Russian].
75. Zhukov, G.K. (2002). *Vospominaniya i razmysleniya*. Moskva. [in Russian].
76. Ziemke, E.F. (1983). Stalin as a Strategist, 1940–1941. *Military Affairs*, XLV/II, 173–180.

Valerii HRYTSIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Leading Research Fellow,
 Military History Research Center,
 National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
 (Kyiv, Ukraine), skifwo@email.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ukr2ww@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Volodymyr KYDON

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Leading Research Fellow,
 Military History Research Center,
 National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
 (Kyiv, Ukraine), volodimir4077@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3606-8061>

Prologue to the German-Soviet War: Political and Military-Strategic Aspects

Abstract. The purpose of historical study is to scientifically reconstruct the international situation, geopolitical and military strategy of Germany and the USSR in the period preceding the outbreak of war between them. The research methodology is based on theoretical developments of leading specialists in military history, as well as direct participants of military-strategic planning, principles of historicism, comprehensive study of complex socio-political and military phenomena,

modern methods of scientific research and conceptual apparatus used by respective modern specialists. **The scientific novelty** of the text is determined by the attempt to form the author's concept of preparing hostile parties for war by involving Soviet and German historical sources of different origins, comparing different visions (leaders and generals of the two countries, military theorists and analysts, historians) on processes in politics, economics, military cases between autumn, 1939, and summer, 1941. **Conclusions.** The pre-war foreign policy of the Kremlin resulted in its isolation, while Berlin, with the creation of the Alliance in 1939–1940, assumed control over the economic and human resources of a large part of Europe. Analysis of the military-strategic situation on the eve of the Soviet-German war shows that the Axis states' strategic plan for war against the USSR was based on the idea of a sudden and powerful first strike to quickly defeat and destroy the main Red Army forces in the line between border the Western Dvina and Dnipro rivers followed by a rapid advance inland. According to the plan of the military-political leadership of the Third Reich, the southern or Ukrainian direction in the initial period of the war was important, but not the main one. The main forces of the Red Army were concentrated in the west of the country, and there is no doubt that they were preparing for a clash with Hitler's military machine. The strategic view of the future war was that after repelling the enemy's offensive, the enemy was to be defeated during the Red Army's strategic offensive in foreign territory "with few casualties". Unlike a potential adversary, the Soviet leadership considered the south-western direction to be the main one and concentrated the main strike groups here. The main efforts of the General Staff were aimed at developing only one version of the troops' actions with the beginning of the war, namely the offensive, although this plan was not fully worked out. As for the other, defensive version of the plan, the question of its development was not even raised. Prepared before the war "Plan for the defence of the state border in 1941" became not a defensive version of the plan of war, but a plan to cover the demobilization and deployment of Soviet forces. The most serious and difficult lesson of the first days of the war was the delay in measures to bring troops into combat readiness. The troops of the cover armies, especially the first echelons, were not withdrawn in time from the areas of deployment and deployed on the planned lines of defence. Their nomination in the conditions of hostilities that began was accompanied by unjustifiably large losses. The unwillingness of the troops of the border military districts to repel the powerful blows of the enemy was the most important reason that determined the unfavourable development of events at the beginning of the war for the Soviet side.

Keywords: German-Soviet war, Rome – Berlin – Tokyo axis, blitzkrieg, doctrine of offensive war, strategic planning, mobilization, deployment of troops, theatre of operations, Ukraine.